

"כי יהיה בך אביון": עוני ופערים כלכליים חברתיים

הקדמה

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל-קַיִן, אֵי הִבֵּל אָחִיךָ; וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי, הֲשֹׁמֵר אָחִי אֲנִי?"

"והנה שם קין רומז לעשיר שהוא בעל מקנה וקניין וכמו שקראה לו אמו ביום הולדתו קניתי איש את ה', והבל רומז לעני שהוא הבל ואינו נחשב לכלום בעיני הבריות... ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך, שהוא אחיך העני ואתה מחשיב אותו להבל, ואין אתה חושש בצערו ובעוניו".
(תורה וחיים לרב ישמ"ח עובדיה מצפרו)

דו"ח העוני בשנים האחרונות מצייר תמונה קודרת של המציאות החברתית בישראל. הפערים הכלכליים מעמיקים, ואל מעגל העוני נוספים נשים וגברים: שכירים שאינם מתקיימים בכבוד, אימהות חד-הוריות, קשישים וילדים. הנתונים מעידים לא רק שהעוני מתרחב אלא גם מחריף, מספר העניים גדל ובד-בבד הם הופכים לעניים יותר.

בחרנו לפתוח את תכנית ההכשרה למנהיגות יהודית-חברתית בדיון על עוני ועניים. נוכח מציאות שבה אחד מכל שלושה ילדים בישראל הוא עני, מתחדדת ההכרה בעוני כסוגיה בוערת הניצבת בראש סדר היום החברתי, ומתחדד הצורך לפעול לשינוי. מטרת היחידה היא להפנות זרקור לסוגיית העוני בישראל, לעורר את רגישותם ומודעותם החברתית של הלומדים ועל ידי כך לעודד אותם לפעול לשינוי המציאות החברתית בישראל.

היחידה מציגה היבטים שונים של סוגיית העוני. הדיון מנקודות מבט שונות מלמד שעוני אינו רק שאלה של כסף. המשמעות של חיים בעוני משתנה מחברה לחברה ומתעצבת לאור (או בצל) המוסכמות והערכים החברתיים. בחברה בה עוני משמש סמן של הדרה ושוליות חברתית, חיים בעוני משמעם מצוקה וניכור חברתי. לחלופין, עוני יכול לשמש קול קורא לגילוי אחריות ומעורבות חברתית.

היחידה על עוני ופערים כלכליים חברתיים נעה לאורך שני הצירים של הצדק החברתי: צדק וצדקה. התורה רואה בצדקה הרחבה או המשך של הצדק. לפי תפיסה זו, הקהילה (או העדה) מיוסדת על תודעת האחריות והערבות ההדדית של חבריה. אחריות הדדית זו מעוגנת בחוקים ובמוסדות השיפוט, שתפקידם להרחיק את העוול ולקיים את הצדק בתוך הקהילה. אולם אחריות זו איננה מתמצה בקביעת האחריות למניעת עוול ועשיית צדק; בני הקהילה גם מחויבים לגאול את החלש בתוכם. תהיה הסיבה לחולשה אשר תהיה – בדידות הגר, קיפוח יתום ואלמנה או נחיתותו הכלכלית של העני – הקהילה חייבת לגאול את החלש. עליה לפצות את החלש ולהחזיר אותו למצב של השתתפות בחיי הקהילה. כך מתקיימת השלמה בין מידת הצדק, הבאה למנוע עוול ולקיים קהילה צודקת, לבין מידת הצדקה, המחייבת אדם לתת משלו לחברו בלב פתוח.

מסורת ישראל מייחדת כאמור חשיבות מיוחדת למצוות הצדקה. היחס לעני מתפרש במקורות היהודיים כבבואה המשקפת את דמותנו כחברה וכיחידים. מקום העני בחברה הוא אבן בוחן להשקפת עולם ולמערכת ערכים. על כן, חלק גדול מההגות היהודית על מצוות הצדקה מוקדש להתבוננות פנימה ולבירור ערכי. על פי תפיסה זו, סלילת הדרך לתיקון חברתי תחילתה בחשבון נפש אישי ופתיחת הלב, והמשכה חלוקה שוויונית של המשאבים החברתיים.

פתיחת הלב מותנית בפקחת עיניים. רק מי שיודע את המציאות יכול להתייחס אליה רגשית ומעשית. שפע הנתונים והסטטיסטיקות מטשטש את העובדה שמדובר בבני אדם שיש להם פנים, שמות וסיפורים אישיים. גם בשיח הציבורי נראה כי קולם של העניים נפקד מהדיון על עוני. במסגרת הלימוד אנו מבקשים לדבר על עניים ולא רק על עוני, ועל ידי כך למקם את הדיון במחויבות של האדם לרעהו ולהעלות את השאלה מהם פניה של החברה אשר דוחקת את הנזקק לשוליים.

יחידה זו מזמינה את הלומדים להתבוננות וחקירה הן כלפי חוץ הן כלפי פנים. ההתבוננות החוצה מיועדת לחקור את מורכבותה של סוגיית העוני, תוך התוודעות למציאות החברתית ובחינת דרכים לשינוי. ההתבוננות פנימה באה לבחון כיצד המפגש עם המציאות מהדהד אצל הלומדים ולחזק את תודעת המעורבות החברתית שהיא כוח מניע לשינוי.

תכני השיעורים

השיעור הפותח את היחידה עוסק במפגש עם העני. השיעור מבקש לבחון מהם הרגשות שמתעוררים בנו במפגש עם העני ולחשוף את מנגנוני השיפוט שמופעלים כנגד העניים. השיעור פותח צוהר לבירור ערכי של השקפות העולם שביסוד יחסנו לעני. הדגש הוא על ההתמודדות האישית ועל האינטראקציות הבין-אישיות עם העני, וזאת כנקודת מוצא לבירור השאלה כיצד אנחנו מתמודדים עם העוני והעניים כחברה.

השיעור השני עוסק בסוגיית המדידה של העוני. מדידה והגדרה של עוני מעוררות שאלות רבות: מהם הקריטריונים שלפיהם נמדד העוני? האם מדד ההכנסה למשק בית הוא קנה-מידה מספיק לקביעת היקף העוני בחברה? האם "קו העוני" משקף את מורכבותו של מצב העוני? השיעור מציג גישות שונות למדידת העוני ומבקש להאיר את הקשיים והמורכבות בהגדרת העוני.

השיעור השלישי מרחיב את סוגיית המדידה של העוני ונדונה הגישה הסובייקטיבית בהתייחסות לזיהוי העני ולצרכיו. הגישה הסובייקטיבית – הן ביהדות והן בשיח החברתי – מאפשרת לשמוע את קולם של העניים עצמם ולהפכם לשותפים בקביעת המדיניות הנוגעת לעוני.

השיעור הרביעי עוסק בקשר שבין עבודה ועוני. עבודה נתפסת על ידי רבים ככלי עיקרי בהיחלצות ממעגל העוני והשתלבות בחברה (אף שהעבודה אינה רק אמצעי קיום אלא ערך מרכזי ביהדות). עם זאת, בשנים האחרונות גדל מספרם של העובדים שאינם משתכרים למחייתם ונוצרת תופעת העובדים העניים. במלים אחרות, העבודה כשלעצמה אינה מספקת עוד מענה לבעיית העוני. השיעור מבקש לבחון את הגורמים לדחיקתו של העני לשולי שוק העבודה ואת דרכי המניעה של תופעה זו.

השיעור החמישי דן בהדרה החברתית של העני. עוני נתפס בדרך כלל כחסך חומרי. עם זאת, עוני אינו מתמצה בהיעדר משאבים, אלא כרוך בדחיקה של העני לשולי החברה ובהפיכתו לבלתי נראה. השיעור מבקש לעמוד על מנגנוני ההדרה, הגלויים והסמויים, הנלווים לעוני ומאפיינים אותו כמצב של שוליות רבת פנים.

השיעור השישי נדרש לסוגיית הפרדה הגאוגרפית של העניים. התכנון הסביבתי של שכונות מגורים ויישובים נבדלים יוצר הפרדה בין עשירים ועניים ומונע מפגש. השיעור מציג את הדילמה הנוצרת כאשר הצורך שלנו ליצור קהילה ולהרגיש שייכות אליה, נתקל בתופעה החברתית הרחבה של יצירת "גטאות" הומוגניים וחומות עבות בין קהילות השונות בזהותן ובמעמדן החברתי כלכלי.

השיעור השביעי חוזר לשאלת המפגש עם העני, שנדונה בשיעור הפתיחה של היחידה, ומתמודד עם הסוגיה איך לתת. המעבר מלימוד לעשייה מלווה בלבטים וחששות. חשש מרכזי בנתינה הוא החשש מלבייש את העני. השיעור בוחן דרכים שונות לתת תוך שימוש בתובנות שעלו בשיעורים הקודמים. השיעור השמיני עוסק בדילמה הערכית שבין מתן מענה לסוגיית העוני ברמה הפרטית ובין הצורך לתת לה מענה ברמה הציבורית – דילמה הנוצרת במקרים שבהם גילוי אחריות אישית על ידי נתינה פוגם באחריות החברתית ליצירת מנגנוני שינוי.